

ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 93/94[17.026.2:355.01]

Олександр Лисенко
(Київ)

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядаються методологічні підходи до вивчення феноменології соціальної солідарності та добродійності. Висвітлюються теоретичні та концептуальні напрацювання провідних зарубіжних та вітчизняних фахівців у цій тематичній ніші, змістовне наповнення основних категорій та понять, якими вони оперують. Науковий дискурс у цьому сегменті репрезентовано через призму подій Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, соціум, соціальна солідарність, добродійність, громадянська солідарність та самоорганізація.

Масштабні збройні конфлікти завжди супроводжуються деструктивними процесами у всіх сферах життєдіяльності суспільства, порушують усталені соціальні зв'язки, традиційний устрій, виробничу діяльність, дозвілля — все те, що становить повсякденний побут людей. Домінуючими морально-психологічними рисами в такий час стають страх перед каліцтвом і смертю за себе, рідних та близьких, прагнення убезпечитися від існуючих загроз, обрати такі моделі поведінки, які здатні амортизувати дію негативних чинників.

Війни (а надто — тривалі й великі) різко змінюють конфігурацію стосунків у малих і великих соціумах внаслідок того, що значна частина їх членів відкрито чи приховано сповідує правовий нігілізм, демонструє девіантну поведінку і нехить до дотримання будь-яких нормативно-правових норм і звичаїв, приписів моралі. Те, що за мирних умов перебувало в латентному стані, — наприклад, прагнення до наживи, самозбереження, нахили до скоєння правопорушень, жорстокість, егоїзм, жадібність, під-

ступність, зрадливість, небажання терпіти незгоди тощо — у воєнних обставинах виходить на поверхню, перетворюючись на домінуючий чинник моделі поведінки, яку обирає для себе кожна людина.

Війна породжує своєрідну форму буття — екзистенційну за своєю природою, — в якій будь-хто має визначитися, по-перше, з ким він — «своїми» чи «чужими» (існує і третій стан — пасивно-індиферентний), по-друге, як чинити в кожному випадку, що пов'язаний з ризиком для здоров'я і життя. Проблема вибору під час війни, як правило, набуває особливого морального звучання, оскільки від нього залежить доля інших людей. Парадоксальність «порогових» ситуацій полягає в тому, що покаранню підлягають як аморальні, так і моральні (в уявленні представників існуючої на той момент ціннісно-етичної системи) вчинки.

Ще однією ознакою війни є те, що виникають короткі чи тривалі періоди невизначеності, коли попередня влада вже, а нова (окупаційна) ще не контролює повною мірою ситуацію на певній території. З одного боку, це викликає до життя різні форми самоорганізації, а з іншого, — індивідуальні й групові варіанти девіантності — мародерство, грабіж, насильство тощо. Сила інерції в цих випадках є такою значною, що й після встановлення нової чи повернення попередньої адміністрації ці дві лінії ще якийсь час (інколи доволі тривалий) продовжують існувати. У такі перехідні часи частина соціуму відмовляється від дотримання певних конвенцій (відкритих і латентних) й воліє перейти до «броунівської», невпорядкованої моделі поведінки, що межує з напів- чи цілком кримінальним способом буття. Це явище надзвичайно ускладнює владі виконання своїх функцій, а також дезорганізовує звичні форми соціального життя, деморалізуюче й залякуюче діючи на тих, хто звик вести себе згідно з існуючими порядками й коритися властям і обставинам.

Масштабні дезінтеграційні процеси, що супроводжують війни, надають особливої ваги феномену соціальної солідарності. У цій статті розглядаються деякі теоретичні проблеми дискурсу, в якому центральне місце посідають добровільні форми соціальної взаємодії в екзистенційних умовах світового збройного протистояння.

Ключовий термін «солідарність» (від латинського — «Solid» — твердий, «стійкий», «цілісний») у сучасній науковій літературі інтерпретується в широкому діапазоні конотацій: від класової — до індивідуальної і корпоративної. Однак це поняття має власну історію, яку простежили німецькі соціологи К. Теш-Ремер, А. Мотель-Клінгебіль, Г. фон Кондратовіц у монографії «Забезпечення солідарності між поколіннями»¹. Вони виокремили три способи його трактування в соціологічному контексті: а) класовий вимір солідарності у наростаючому протистоянні пролетаріату і буржуазії у ХІХ ст.; б) вчення Ж. Фур'є, О. Конта й Е. Дюркгейма

про солідарність як моральний фундамент суспільства; в) соціальна програма католицизму, що визначала солідарність як норму поведінки та необхідну умову соціального консенсусу.

Соціологи різних напрямів та наукових шкіл підходили до аналізу цієї проблематики під різним кутом зору.

Так, О. Конт в своїй теорії соціального порядку відводить помітне місце якраз солідаризму. Розглядаючи шляхи і можливості досягнення консенсусу в суспільстві, вчений дійшов висновку, що він забезпечується завдяки «домінуванню в ньому соціальних почуттів та соціальних ідей певного типу, а саме тих, що сприяють зміцненню суспільної солідарності»².

Звертаючись до генези альтруїзму, О. Конт виводить його початки з родини й сімейного виховання, природного почуття симпатії, що обмежує егоїстичні інстинкти. Але на рівень суспільної етики альтруїзм виходить у великих соціальних утвореннях, де провідну роль відіграє не кровна спорідненість, а соціальна. При цьому її реалізацію забезпечують не стільки мотиваційні чинники, скільки ідеї, інтелектуальні зусилля й соціальні інститути.

Е. Дюркгейм по-іншому детермінує альтруїзм і соціальну солідарність, наголошуючи, що перше з'являється завдяки тому, що існує друге³. Він співвідносив соціальну солідарність з правовими нормами, які її відображали. Стратифікувавши два види права — репресивне й реститутивне, — вчений виокремив і відповідні форми соціальної солідарності — механічну й органічну. Для першої характерні розчинення індивідуальної свідомості в колективній, переважаючий сегмент, у якому індивідуальна і колективна свідомість співпадають; віддзеркалення сили колективної свідомості в нормативно-правових актах репресивного спрямування (іншими словами, — у кримінальному праві); схожість елементів соціальної структури, якій відповідає механічна солідарність. При цьому соціальне життя набуває переважно церемоніально-обрядових, сакральних (як релігійних, так і світських) форм. Цей вид солідарності відповідає нерозвиненим типам суспільства.

Органічна солідарність базується на поділі праці, функціональній взаємній залежності й автономності громадян. Колективна свідомість не домінує над індивідуальною і стає аморфнішою, натомість індивідуальна виявляється в активних формах співпраці і взаємодії. Цей вид солідарності регулюється реститутивними (установчими) санкціями цивільного, договірного та інших форм права. Суспільство, в якому існує органічна солідарність, має складну соціальну структуру, в якій діють спеціалізовані інститути й інструменти регуляції соціальних відносин. Така організація соціальної сфери характерна для розвинених суспільств.

Схема Е. Дюркгейма доволі точно віддзеркалює ситуацію в тоталітарних державах, де соціальна солідарність має механічну форму. Практично за всіма параметрами (за винятком підвищеної релігійності колективної свідомості) радянське суспільство підпадало під характеристики, що закріплювали за ним малорозвинений статус. До речі, виняток також потребує коментарів, адже роль релігії, якій атеїстичний уряд оголосив війну, виконувала більшовицька ідеологія, осердя якої становив культ вождя.

Розвиваючи міркування О. Конта про консенсус, британський соціолог Г. Спенсер вважав його вирішальними передумовами кооперацію, інтеграцію різних суспільних сил та єдність дій різних соціальних когорт⁴.

Для нашої розвідки принципового значення набувають напрацювання німецького соціолога Ф. Тьоніса, який проводить лінію розмежування між спільнотою та суспільством, вбачаючи в першій реальне об'єднання людей, а в другому, — ідеальне і механічне утворення. Таким чином, вчений трактує соціальну солідарність як явище, що виникає органічно в спільнотах, а в суспільстві — лише під впливом зовнішніх імпульсів з боку держави. Ф. Тьоніс виводить соціальну солідарність з людських почуттів, іншими словами — афективними проявами людей⁵.

На завершення слід у загальних рисах окреслити обриси простору соціальної взаємодії у період Другої світової війни, на який накладається теоретико-методологічна матриця.

Керівництво СРСР на завершальному етапі війни вживало системних заходів з метою амортизації негативних чинників бойових дій та окупації для різних категорій населення. Було ухвалено низку рішень про допомогу родинам червоноармійців, самотнім матерям, вдовам, інвалідам, дітям-сиротам. Однак, те, у який спосіб держава здійснювала свою соціальну політику, потребує коментарів. Дбаючи насамперед про старший офіцерський склад Збройних сил (значна частина якого, зокрема, з органів НКДБ та НКВС не була на фронті), партійно-радянських і профспілкових функціонерів середньої і вищої ланки, творчу еліту, держава забезпечувала їх низкою соціальних преференцій, що давало змогу швидко відновити матеріальне становище. Натомість, пересічні громадяни одержували з цієї «годівниці» крихти за давно узвичаєним залишковим принципом. Більше того, радянські лідери перекладали значну частину витрат на саме суспільство. Окрім воєнних позик, які перетворилися на обов'язкову повинність і висотували й без того мізерний бюджет розорених війною людей, радянське керівництво час від часу накидало суспільству інші «добровільно-примусові» зобов'язання, починаючи від зборів у «фонд оборони» і на купівлю танків, літаків, бойових суден, і завершуючи «патріотичними рухами» на кшталт допомоги родинами черво-

ноармійців. Народжені в надрах партапарату різноманітні форми мобілізації соціальної активності громадян подавалися як ініціативи «знизу», швидко «підхоплювалися» завдяки партійним, комсомольським та профспілковим органам на місцях і набували масового характеру. Однак ці соціально орієнтовані акції складно вважати добродійністю (у класичному розуміння цього поняття). Зрозуміло, що держава, яка вела таку масштабну, тривалу й виняткову за напругою війну, фізично не могла задовольнити потреби всіх громадян і покладалася на суспільство, що, зазвичай, у таких ситуаціях «підставляло плече» Природно й те, що частина громадян за покликом власного серця допомагала тим, хто найбільше простежував від війни. Однак це було радше винятком з правил, адже всі ці заходи спрямовувались в організоване річище й набували відповідного ідеологічного звучання. При цьому провідна роль відводилася партійному керівництву й державним органам.

Тим часом добродійність як спосіб незаангажованого волевиявлення й суспільної самодіяльності громадян трактувались як прояв «радянського патріотизму», «інтернаціоналізму», «політичної свідомості», що мали в своїй основі «комуністичне виховання, моральні цінності й світоглядні орієнтири», «колективістське мислення» тощо. У такий спосіб апологетизувався міф про «переваги соціалістичного ладу над капіталістичним» і легітимизувались усі інші кроки більшовицького режиму.

З цього виникає питання: чому правляча верхівка навіть тоді, коли це було вкрай необхідно, корисно й вигідно для неї, суворо обмежувала самодіяльні форми соціальної солідарності? Очевидно, головна причина полягала в тому, що ми вважаємо «природою сталінської системи». Заснована на жорстких ієрархічних конструкціях, в яких безроздільну владу узурпував навіть не «орден революціонерів» — Комуністична партія, а група можновладців, що спиралась на безвідмовно організований механізм примусу, ця система з самого початку «заточувалась» на обслуговування інтересів тих, хто її створив. При першому ж наближенні густо зіткане з евфемізмів мереживо популістських гасел про «соціальні гарантії», «народний характер» влади і власності, «соціалістичну демократію і свободи» виявлялась повна невідповідальність і вражаюча уяву моральна недоброякісність «філософії» такого способу розбудови «найсправедливішого у світі» суспільного устрою. Ледь зіп'явшись на ноги, держава «диктатури пролетаріату» вдалася до тотальної мілітаризації економіки і масової свідомості, відштовхуючись від внутрішніх («вороги народу») та зовнішніх («імперіалістичні хижак») «загрози». У жертву геополітичним амбіціям Кремля (Сталін прагнув будь-що перетворити СРСР на світову державу) були принесені інтереси всіх верств радянського соціуму за винятком нового стану — номенклатури і незначної

за кількістю інтелектуально-мистецької еліти. Фактично обдуривши народ — він не одержав ні влади, ні фабрик і заводів, ні землі, ні демократичних свобод — партократична верхівка перетворила країну у заповідник найвідразливіших форм експлуатації і терору, полігон заздалегідь приречених на невдачу соціально-економічних експериментів. Сталінська диктатура стала однією з найодіозніших в історії деспотій, що базувалася на цілковитій залежності громадян від держави. Саме цей чинник розкриває глибинний сутнісний зміст більшовицького режиму. «Прив'язуючи» суспільство до держави у всіх без винятку сферах життя, влада позбавляла їх потреби в альтернативних засобах суспільної активності — незалежних профспілках, творчих, молодіжних, неформальних об'єднаннях, хоча в Конституції 1936 р. закріплювалася розгалужена мережа громадських організацій на чолі з «керівною силою» — Комуністичною партією. При цьому одержавлення громадських інституцій вважалося не самоціллю, а інструментом, за допомогою якого цілеспрямовано атрофувалася природна властивість соціуму до самоорганізації та внутрішнього регулювання суспільних відносин. Антидемократичний режим найбільшу загрозу вбачав саме у тому, що через недержавні інститути громадяни вчитимуться самостійно думати, виховувати в собі відповідальність, чесність, принциповість і перестануть бути «гвинтиками» сконструйованого згори механізму, що керувався з одного центру.

Існувала ще одна причина «ампутації» будь-яких ознак громадського суспільства. За обмежених ресурсів (які, до того ж, каналізувалися переважно у ВПК) правляча верхівка не бажала виведення з-під свого контролю якоїсь їх частки. Добродійні акції незрідка супроводжуються надходженням значної кількості коштів, продуктів харчування, інших матеріальних цінностей, які концентруються у недержавних організацій і розподіляються за певним призначенням. Диктаторські режими принципово не визнають права на існування таких суверенних зон суспільної самодіяльності, оскільки вони формують у активістів відчуття власної значимості й незалежності від держави.

Лише у тих випадках, коли такі форми суспільної діяльності «закривали» зяючі діри, спричинені соціально-економічною політикою тоталітарних режимів, останні до часу терпіли їх існування, повністю контролюючи процес, прагнучи ще й здобути на цьому моральні дивіденди. Та як тільки практичний зиск від цього виявлявся нижчим від уявних «шкоди» й «загрози» для влади, вона різко обмежувала або забороняла такі акції. І більшовицький, і нацистський режими в період війни продемонстрували цю закономірність повною мірою, додавши власну «родзинку»: вроджена властивість вбачати у будь-який недержавній структурі загрозу власній гегемонії переводила їхнє сприйняття у

політичну площину, що робило їх заборону й ліквідацію лише справою часу.

Основоположник класової теорії К. Маркс інтегрував соціальні процеси у руслі власних уявлень про суспільні катаклізми та способи їх вирішення. Фахівці з теорії марксизму вказували на те, що «у К. Маркса соціальна група перетворюється з «класу в собі» у «клас для себе» в міру того як, потенційне членство ставало реально усвідомлюваною солідарністю, що ґрунтувалося на визнанні своїх класових інтересів на противагу інтересам іншого класу»⁶.

У схемі К. Маркса конфлікт між класами виконує функцію інтегрованого фермента для певної класової спільноти. «Класова солідарність — зазначає К. Урсуленко, — пов'язана з самоідентифікацією робітників, ототожненням їх зі «своїми» на відміну від «чужих» представників іншого класу.

Поняття солідарності у концепції К. Маркса пов'язується з «класом для себе» і визначається через наявність класової свідомості та політичної організації, а також об'єднуючої ідеології»⁷.

Сучасні вчені по-різному трактують термін «соціальна солідарність». Це пояснюється тим, що представники певних наукових шкіл обирають, так би мовити, «наріжним каменем» і «точкою відліку» різні об'єкти соціального життя і домінуючі чинники співдії членів соціуму.

Доволі поширеним є концепт, згідно з яким солідарність виникає лише між тими, хто перебуває у схожому соціальному становищі, хоча вони можуть мати відмінні інтереси. К. Теш-Рьомер вважає, що це стає підставою для «латентної взаємності» й взаємної підтримки⁸. П. Штомпка розглядає солідарність через призму чотирьох вимірів моральної сфери разом з довірою, лояльністю і взаємністю⁹. Близькими до цього є погляди А. Вільде, для якого визначальними чинниками солідарності виступають моральні та кооперативні.

Німецькі дослідники незрідка аналізують це явище в руслі концепції соціальної держави. В інтерпретації П. Цуленера солідарність є наслідком взаємного руху назустріч суспільства й держави, метою якого є досягнення загального добробуту й гармонізації соціальних відносин. За Т. Траглом, амортизація антагонізмів чи напруги в суспільстві досягається шляхом перерозподілу коштів, отриманих бюджетом від податків та підтримки тих членів соціуму, які з різних причин неспроможні забезпечити себе належним чином¹⁰.

Узагальнюючи погляди на цю проблематику, К. Урсуленко виокремлює три підходи до ідентифікації терміну «соціальна солідарність»: атрибутивний, функціональний та реляційний.

Смислоутворюючими ознаками атрибутивного підходу виступають внутрішні якості й специфічні властивості явища. Авторка цієї класи-

фікації звертає увагу на те, що здебільшого соціологи домінуючою ознакою солідарності вважають почуття єдності, усвідомлення належності до певної спільноти, що позиціонує себе як щось цілісне.

На переконання деяких вчених, соціальної солідарності притаманна «спільність поглядів, інтересів, активне співчуття певним вчинкам, ідеям, думкам, цінностям, узгодженість у виступах та діях індивідів, груп, класів, націй, обумовлених стосунками, економічними, соціально-культурними та іншими детермінантами»¹¹. Однак ця широка дефініція не віддзеркалює внутрішніх рухів солідарності, окреслюючи загальну конфігурацію факторів, у яких вона виникає і проявляється.

Більше наближення до мотиваційних чинників зустрічаємо у С. Борсукової. Вивчаючи груповий зріз соціальної солідарності, дослідниця вказує на те, що вона «виростає не з механічної суми індивідуальних нещасть, а зароджується на базі групового соціального неблагополуччя, інтерпретація якого підкреслює єдину природу труднощів, що підживлюються діями «ворожого» оточення»¹².

К. Урсуленко вважає це нетиповим випадком, оскільки ця форма солідарності є «відгуком на неблагополуччя» й об'єднує людей лише на деякий час. Та якщо вести мову про Другу світову війну, коли екстремальна ситуація трансформується на повсякденну буденність, ця мотивація співдії людей стає домінуючою на тривалий період. Соціальні «розлами», спричинені економічними каталізами, правовим нігілізмом, перетворенням терору і тероризму на тотальний політичний інструмент, різко змінюють звичну конфігурацію соціуму. Поява багатьох великих і малих, постійних і тимчасових соціальних груп, частина з яких перебуває в антагонізмі, підсилювала відчуття «своїх» і «чужих», а також додавала нових імпульсів солідаристським ініціативам. Особливого, трагічного звучання вони набували у зв'язку з практично перманентною загрозою здоров'ю і життю. Екзистенція війни ставила мільйони людей на межу смерті, що кристалізувало почуття відповідальності не тільки за рідних і близьких, а й за зовсім невідомих і далеких людей.

Звичайно, умови війни не можна екстраполювати на мирний час, коли діють традиційні закономірності, а соціальне життя регулюється відповідними нормативними актами. Тому в універсальному контексті цілком прийнятною є дефініція соціальної солідарності, запропонована К. Урсуленко: «це поняття, що описує такий стан суспільства, чи великої соціальної спільноти, за якої існують: єдність цінностей, ідей, переконань, поглядів, інтересів, цілей суспільства, спільність норм, а також функціональна взаємозалежність та узгодженість у виступах і діях, пов'язаних з реалізацією інтересів (досягненням цілей) цього суспільства чи співтовариства»¹³.

Функціональний підхід дав змогу дослідниці простежити кілька функцій соціальної солідарності: 1) інтеграційну (вона охоплює емоційно-чуттєву, духовну, поведінкову форми); 2) мобілізаційну; 3) структуроутворюючу; 4) функцію підвищення якості життя¹⁴.

Попри те, що межі між цими функціями в реальному житті часто є доволі умовними (інколи вони переплітаються чи доповнюють одна одну), ця градація дає уявлення про спектр проблем, на вирішення яких спрямовані суголосні, узгоджені дії різноманітних людських спільнот та окремих індивідів.

Нарешті, реляційний підхід передбачає співставлення з іншими родовими поняттями, зокрема такими, як «соціальний порядок», «соціальний консенсус», «соціальна єдність», «інтеграція», «співпраця», «кооперація», «соціальна довіра», «консолідація», «соціальний конфлікт», «конкуренція».

Для нашої теми принципово важливими є кілька з цих термінів. У першу чергу це — «соціальний порядок» і «соціальний конфлікт». Ще Т. Гоббс ввів у обіг теорію соціального порядку, детермінуючи його появу так званим «громадським/суспільним договором». У сучасній літературі соціальний порядок визначається як «стан відносної стабільності, врівноваженості, збалансованості соціальних відносин, діяльності, норм у суспільстві, яке задає індивідам, групам, інституціям відповідні моделі поведінки»¹⁵. К. Урсуленко звертає увагу на те, що «соціальна солідарність слугує підґрунтям для соціального порядку і на відміну від нього визначається не стабільністю та впорядкованістю, а єдністю та інтегрованістю»¹⁶.

Антитезою соціальній солідарності виступає соціальний конфлікт, що супроводжується загостреною фазою соціальних суперечностей, дійовими формами відстоювання інтересів різних соціальних груп, рельєфним оформленням та самоідентифікацією «своїх» і «чужих».

Ці явища взаємно пов'язані внутрішніми чинниками: саме в період соціальних конфліктів виникає найбільша потреба в акціях солідарності. При цьому консолідація дій, чітке усвідомлення мети та адекватний вибір засобів її досягнення виступають факторами, що забезпечують кінцевий успіх справи, в ім'я котрої узгоджують своє волевиявлення люди.

Кожна наукова дисципліна надає поняттю «соціальна солідарність» власного змісту. У зв'язку з цим можна стратифікувати національну, інтернаціональну, класову, расову, релігійну, професійну, територіальну, корпоративну, сусідську, моральну та інші типи солідарності.

У період Другої світової війни конфігурація та співвідношення різних типів солідарності суттєво змінилися. Так, конативний компонент політичної солідарності (спільна поведінка та діяльність у політичній сфері)

найпоширеніше простежувався у таких учасників збройного протистояння як українські самостійники, радянські партизани та нацистська окупаційна адміністрація. Когнітивний компонент (спільне усвідомлення проблем життєдіяльності) рельєфніше виявляється у радянському тиловому соціумі, а також зусиллях української громадськості Східної Галичини, яка діяла під егідою УЦК на чолі з проф. В. Кубійовичем¹⁷.

Поява в роки Другої світової війни багатьох малих і тимчасових соціальних груп зумовила виникнення ситуативної солідарності, що орієнтувалася, насамперед, на виживання.

За цих умов особливого значення набуває один з найважливіших видів соціальної солідарності — добродійність. Враховуючи всі обставини воєнних реалій, слід внести певні корективи в трактування цього терміну. Еволюція цього поняття також має давню історію. У І. Канта добродійність — це «турбота про добробут громадян, що не входить до обов'язків держави»¹⁸. Г. Спенсер наголошував на тому, що це «певні дії, які завдають втіхи іншому та не розраховані на отримання винагороди»¹⁹.

О. Костіна вказує на те, що ця діяльність передбачає «добровільний та безкорисливий перерозподіл коштів, майна чи послуг»²⁰, А. Гончаров трактує її як «специфічну форму соціальної підтримки, що базується на безкорисливому та безплатному наданні матеріальної допомоги нужденним»²¹.

Е. Фомін визначає благодійність як «добровільну діяльність громадян та юридичних осіб з метою безкорисливої (без плакатної чи на пільгових умовах) передачі громадянам або юридичним особам майна, у тому числі й коштів, безкорисливого виконання робіт, надання послуг чи іншого виду підтримки»²².

Ю. Чернецький та О. Моросовський визначили добродійність як «приватну недержавну діяльність, що реалізується в соціальній сфері. Вона є певною ланкою одного з найбільших соціальних інститутів сучасного суспільства — інституту соціальної, політичної та правової діяльності»²³. Ця дефініція видається важливою з огляду на те, що виводить благодійність з маргінесу приватної ініціативи, стихійного прояву почуттів у площину захищеної нормативно-правовими актами, визнаної державою та всіма іншими контрагентами суспільних відносин діяльності.

О. Шекова акцентує увагу на іншій особливості добродійності, вказуючи на те, що до соціальних груп, які потребують соціальної підтримки, належать не тільки бідні, сироти, інваліди, хворі та немічні, а й ті, хто відчуває дефіцит ресурсів для реалізації своїх інтересів (профільних, творчих чи інших)²⁴. Такий погляд на феноменологію добродійності значно розширює її мотиваційні чинники, масштаби і сфери впливу на соціум, а стосовно воєнної доби виводить його далеко за межі віктимної

парадигми, за якої центральним (а то й винятковим) об'єктом благодійних акцій є лише жертви воєнного протистояння.

Інтерпретуючи цю сферу суспільної діяльності в гуманітарно-антропологічному ключі, О. Стрельнікова наголошує: «Під час благодійної діяльності реалізується особистий, інтимний акт, що має етичне навантаження і стає проявом моральної зрілості людини. Займаючись доброчинністю, людина несе особисту відповідальність за сам акт допомоги, за одержувача цієї допомоги, а також і за відносини між ними»²⁵. Дослідниця вказує на те, що одночасно з доброчинністю існують такі прояви соціальної солідарності, як милостиня, філантрологія, меценатство, спонсорство та волонтерство, що перебувають в одній ніші соціальної активності, але мають власну специфіку.

Вмонтовуючи доброчинність у складну конституцію соціальних відносин, слід погодитися з думкою провідних фахівців з цієї проблематики у тому, що її не варто зводити до надання допомоги певним категоріям населення у тісних рамках «дати — одержати», оскільки такий підхід сприяє консервації уявлень про те, що людина виступає лише як об'єкт, а не суб'єкт суспільних відносин і залишається залежним від державних чи недержавних інституцій. У зв'язку з цим ставиться питання про взаємну відповідальність усіх акторів доброчинних акцій. У цьому випадку благодійність перетворюється на один з ефективних інструментів формування громадянського суспільства, в якому домінуючою мотивацією виступає соціальна відповідальність²⁶.

О. Стрельнікова під доброчинністю розуміє «емоційно забарвлену дію або діяльність, яка спрямована на творення, що здійснюється добровільно та безкорисливо особами чи організаціями та виражається у наданні матеріальної, фінансової, інтелектуальної та інших видів допомоги нужденним»²⁷.

В енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза й І. Ефрона благодійність визначається як прояв жалю до ближнього й моральний обов'язок того, хто має, поспішати на допомогу незалежному...»²⁸.

О. Єсіна в одній зі своїх публікацій розглянула теоретичні аспекти аналізу доброчинності як соціального явища. У статті висвітлюється різні концептуальні дискурси феномену доброчинності, що виступає структурованим, багатовимірним об'єктом наукового пізнання.

Р. Апресін виокремив кілька підходів до феноменології доброчинності аналізу: негативістський, утилітаристський, етнічний і структурно-функціональний²⁹. Попри не дуже вдалі назви, ці підходи свідчать про складну природу цього явища, що й обумовлює різні візії його сприйняття. Отже, апологети негативістського підходу (на нашу думку, адекватнішою була б дефініція — «конфліктологічного») П. Гольдбах, П. Ла-

фарг, М. Лорі, Б. Мандевіль трактують добродійність як засіб амортизації соціальної напруги та залишення конфліктогенних ризиків. Сучасні «негативісти» критично ставляться до спроб самореклами через благодійність та перетворення її на таку собі «гру почуттів», розвагу чи політтехнологію.

Напрацювання К. Вольного, Т. Фаулера, А. Сміта, Дж. С. Мілля лягли в основу утилітаристського підходу, згідно з яким добродійність визнається корисною лише в тому її сегменті, який не пов'язаний з системними, організаціями заходами спеціалізованих фондів, оскільки в останньому випадку вони спричиняють формування прошарків, які не бажають активізувати власну волю і внутрішні моральні ресурси для поліпшення свого становища. Водночас представники цього напрямку обстоюють необхідність акумуляції незадіяних фінансово-матеріальних засобів з метою їхнього перерозподілу на користь тих, хто з різних причин їх позбавлений.

Погляди Сократа, Ф. Достоєвського, Л. Толстого, Л. Мелора, К. Льюїса сформували етичний підхід, підґрунтя якого ставлять моральні критерії соціальних зобов'язань тих, хто досяг добробуту, причому йдеться не тільки про милосердя і подолання егоїзму, а й моральної «амбітності».

Представники функціонально-структурного підходу Б. Малиновський, Р. Метрон, Т. Парсон, А. Редкліф-Браун запропонували аналіз добродійності як підсистеми у складній, багатовимірній системі соціальних зв'язків, що виконує важливу функцію консолідації суспільства³⁰.

Завершуючи огляд теоретико-методологічних аспектів студіювання добродійності як прояву соціальної солідарності, слід зробити кілька узагальнень.

Феноменологія цього соціального явища, що бере початок з античних часів, давно стала предметом наукового й морально-етичного осмислення. У період глобалізації це явище різко еволюціонувало в бік розширення масштабів та функцій, а також ролі в суспільно-політичному житті.

Однак нові форми благодійності, як позитивні, так і негативні прояви методики дослідження цих процесів не завжди придатні для характеристики добродійності в умовах Другої світової війни. Екзистенційні обставини воєнної доби сформували особливий, специфічний фон та чинники, що визначали природу, формат, мотиви, механізми і наслідки добродійності, абсолютно нові, відсутні в мирному соціумі, об'єкти милосердя. Все це диктує необхідність вироблення адекватного методологічного інструментарію для повноцінного дослідження цього явища, реконструкції всіх його складових елементів.

- ¹ *Tesch-Römer K.* Sicherung und Solidarität der Generation / К. Tesch-Römer. — Berlin, 2000.
- ² История теоретической социологии: В 4-х т. / Под ред. Ю.Н. Давыдова. — М., 2001. — Т. 1. — С. 88.
- ³ *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. — М., 1996.
- ⁴ *Спенсер Г.* Опыты научные, политические и философские / Г. Спенсер / Под ред. М.А. Рубакина. — Минск, 1999.
- ⁵ *Тьоніс Ф.* Спільнота та суспільство / Ф. Тьоніс. — К., 2005.
- ⁶ *Добренёв В.И., Кравченко А.И.* Социальная структура и стратификация / В.И. Добренёв, А.И. Кравченко // Социология: В 3-х т. — М. 2000. — Т. 2. — С. 158.
- ⁷ *Урсуленко Ксения.* Социальная солидарность: развитие понятия в истории социологии и совершенные интерпретации / Ксения Урсуленко // Социология: история, методы, маркетинг. — 2009. — № 1. — С. 158.
- ⁸ *Tesch-Römer K.* — S. 80–81.
- ⁹ *Sztomka P.* On the decaing moral space. Is there a way oyt? / P. Sztomka // European Review. — 2002. Vol. 10. — № 1. — P. 63–72.
- ¹⁰ *Tragl T.* Solidarität und Sozialstaat / T. Tragl // Theoretische Grundlagen. Probleme und Perspektiven des modernen Sozialpolitischen Solidaritätskonzeptes. — München: Hering, 2000.
- ¹¹ Соціологія: терміни, поняття, персоналії / За ред. В. Пічі. — К., 2002. — С. 488.
- ¹² *Барбусова С.Ю.* Солидарность участников неформальной экономики. На примере стратегии мигрантов и предпринимателей / С.Ю. Барбусова // Социологические исследования. — 2002. — № 4. — С. 4.
- ¹³ *Урсуленко К.* Назв. праця. — С. 147.
- ¹⁴ Там само. — С. 149.
- ¹⁵ Соціологія: терміни, поняття, персоналії. — С. 499.
- ¹⁶ *Урсуленко К.* Назв. праця. — С. 150.
- ¹⁷ *Зеленько Галина.* Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність / Галина Зеленько // Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Spur_2013_3_34.pdf Studia politologica Ucraino-Polona. — 2013. Вип. 3. — С. 280–288.
- ¹⁸ *Кант И.* Критика чистого разума / И. Кант. — М., — Т. 3. — С. 348.
- ¹⁹ *Спенсер Г.* Синтетическая философия / Г. Спенсер. — К., 1997. — С. 42.
- ²⁰ *Костина Е.Ю.* Благотворительность в российском обществе как социальный институт и вид социальной деятельности: на материалах Приморского края: дис. ... канд. соц. наук / Е.Ю. Костина. — Владивосток, 2005. — С. 7.
- ²¹ *Гончарова А.Н.* Социальная и благотворительная деятельность / А.Н. Гончарова // Благотворительность в России. Социальные и исторические исследования. — СПб., 2001. — С. 692.
- ²² *Фомин Э.А.* Благотворительность как социокультурный феномен в России / Э.А. Фомин. — СПб., 1999. — С. 23.
- ²³ *Чернецкий Ю.А., Моросовский А.Н.* Благотворительность как социальный институт современного общества организации. Харьковские социологические чтения. Доклады и сообщения участников / Ю.А. Чернецкий, А.Н. Моросовский. — Х., 1995. — С. 10.
- ²⁴ *Шекова Е.Л.* Особенности маркетинга благотворительных организаций / Е.Л. Шекова // Маркетинг в России и за рубежом. — 2006. — № 4. — С. 111–112.
- ²⁵ *Стрельникова О.О.* Основні підходи до визначення поняття «добročинність» / О.О. Стрельникова // Наукові праці. Соціологія. — Вип. 165. — Т. 117. — С. 52.

²⁶ Фомин Э.А. Назв. праця. — С. 25.

²⁷ Стрельникова О.О. Назв. праця. — С. 53.

²⁸ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. — в 82 тт., Изд. 4-е, доп. Т. 3. — М., 2001. — С. 234.

²⁹ Апредин Р.Г. Дилеммы благотворительности / Р.Г. Апредин // Общественные науки и современность. — 1997. — № 6. — С. 56–67.

³⁰ Див.: Редклиф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / А.Р. Редклиф-Браун. Пер. с англ. — М., 2001.

В статье рассматриваются методологические подходы к изучению феноменологии социальной солидарности и благотворительности. Освещаются теоретические и концептуальные наработки ведущих зарубежных и отечественных специалистов в этой тематической нише, содержательное наполнение основных категорий и понятий, которыми они оперируют. Научный дискурс в этом сегменте представлен сквозь призму событий Второй мировой войны.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, социум, социальная солидарность, благотворительность, общественная солидарность и самоорганизация.*

The article considers the methodological approaches of the study of the phenomenology of social solidarity and charity. Theoretical and conceptual developments of leading foreign and domestic experts in this topic, the substance of the main categories and concepts which they operate are highlighted. Scientific discourse in this segment is represented through the prism of the events of World War II.

Keywords: *World War II, society, social solidarity, charity, civic solidarity and self-organization.*